

حدیث شیعه در عرصه نسخه های خطی

علی صدرایی خویی^۱

عباس محمودی^۲

چکیده

پیشینه علمی و هنری ملت ها و تمدن ها در لابه لای نسخه های خطی برای آیندگان به ودیعه گذارده شده است. نسخه های خطی به دو دلیل قدمت و علمی بودن، اهمیت دارند. رشته های مختلف علوم انسانی به ویژه حدیث، ارتباطی تنگاتنگ با نسخه های خطی دارند. از سوی دیگر، ایران از نظر نسخه های خطی، یکی از مهم ترین، بلکه اولین کشور جهان است و نسخه های خطی فهرست نشده بسیاری در کتاب خانه های عمومی و خصوصی آن وجود دارد. بنابراین، آشنایی با نسخه های خطی حدیثی و شیوه احیای آن ها برای دانشجویان این عرصه ضرورت دارد. هدف این تحقیق، تبیین معنا و جایگاه نسخه های خطی و تأثیر آن در حدیث است. فایده آن افزون بر شناخت انواع نسخه های خطی عرصه حدیث، ایجاد انگیزه بیشتر در علاقه مندان دانش حدیث برای تحقیق و احیای این گنجینه ها است. این پژوهش، مباحث آشنایی با نسخه های خطی و انواع نسخه های خطی عرصه حدیث را بیان می کند و در تحقیقی دیگر، روش تصحیح متون حدیثی خواهد آمد.

واژگان کلیدی: نسخه های حدیثی، نسخه برداری، نسخه های کهن، چاپ سنگی،

۱. مدرس مرکز تخصصی حدیث حوزه.

۲. مدرس مرکز تخصصی و پژوهشگر پژوهشکده حدیث حوزه (abbasmahmoodi۱۳۵۸@yahoo.com).

تاریخ کتاب، با تاریخ علم همراه است. هر جا دانشمندی بوده، کتاب نیز در آن جا حضور داشته است. سرگذشت کتاب، همانند سرگذشت علم، فراز و نشیب های متعددی طی کرده است. در گذشته، تولید و انتشار کتاب به شکل سنتی و دستی صورت می گرفته و هر عالمی نوشته ای را بر اساس نیاز، سلیقه و توانایی مالی خود برای خود کتاب می کرده یا سفارش استنساخ آن را می داده است. نسخه های هر کتاب، نشان گر ذوق علمی و هنری دارنده آن و حاکی از توانایی اقتصادی وی نیز هست؛ از این رو نسخه های متعدد یک کتاب، با هم تفاوت اساسی داشتند.

حدیث _ که بیان کننده سنت و سیره معصومان علیهم السلام است _ در قالب کتاب و دست نوشته های بشری انتقال یافته است. بنابراین، نسخه های خطی، گنجینه های فرهنگی آیین و مذهب شیعه بوده و آشنایی، محافظت، تحقیق و تصحیح آن ها ضرورت دارد. این پژوهش با هدف آشنا کردن دانش پژوهان عرصه حدیث با کتاب های خطی، چاپ سنگی و شناخت عرصه های نیازمند تحقیق، نوشته شده است و ایجاد انگیزه در دوست داران فرهنگ دینی برای تحقیق در این زمینه، بیشترین فایده آن به شمار می رود. با وجود نگارش مقالات و کتاب های گوناگون در این باره، مباحث آنان بیشتر تخصصی است و به روش های فهرست نویسی و تصحیح متون پرداخته اند و مباحث را به صورت روشمند مطرح نکرده اند.^۱ تحقیق پیش رو، در سه بخش آشنایی با نسخه های خطی، تاریخ چاپ و انتشار کتاب در ایران و انواع نسخه های خطی در عرصه حدیث تنظیم شده است. مباحث تکمیلی مانند روش های فهرست نویسی، انواع فهرست

۱. امتیاز این پژوهش، روشمندی آن است که مباحث را از ساده به تخصصی و کاربردی بیان کرده و حاصل بیانات استاد علی صدرایی خوبی در چند دوره تدریس در مرکز تخصصی علوم حدیث حوزه علمیه است.

ها و شیوه های تصحیح و تحقیق متون حدیثی، در مقالات جداگانه خواهد آمد.

الف) آشنایی با نسخه های خطی

پیشینه علمی ملت ها و تمدن ها در لابه لای نسخه های خطی نهفته است. اما به دلیل بی توجهی به احیای کتاب های خطی، پرداختن به آن ها جایگاه و اهمیتی بالا دارد. از سوی دیگر، بیشتر تصحیح ها و تحقیق های حدیثی، از نسخه های خطی صورت می گیرد. از این رو یکی از لوازم کار پژوهشگر و مصحح حدیثی، آشنایی با نسخه های خطی است. در این بخش، پس از تعریف و اهمیت نسخه خطی، روش های نسخه برداری قدیم و تاریخچه تصحیح متون حدیثی بیان می شود.

۱. تعریف نسخه خطی

نسخ در لغت، به معنای تغییر و زوال است. این واژه وقتی درباره کتاب و کتابت به کار می رود، معنای رونوشتی از نوشته ای دیگر دارد.^۱ طریحی در توجیه تناسب معنای اصلی این واژه با آن چه درباره کتابت آمده، «استنسخه» را معادل «نقلته» می داند.^۲ نسخه خطی در اصطلاح، یعنی کتابی که کاغذ آن به دست صنعت گری ماهر ساخته شده، جلد آن را هنرمندی توانا به وجود آورده و محتوای آن را دانشمندی با خامه خویش به دقت و حوصله در طول روزها و ماه ها تحریر کرده است. نسخه های خطی، یک تیراژ بیشتر ندارند. هر چند یک فرد دو بار یک کتاب را نوشته باشد، آن ها دو نسخه محسوب می شوند؛ زیرا قلم، تاریخ نگارش، مرکب آن و... متفاوت است.

اجزای نسخه های خطی به مادی و هنری (معنوی) تقسیم می شوند که کاغذ، قلم، خط و خوش نویسی، جزو اجزای مادی و تذهیب، ترصیع، تجلید و مانند آن اجزای هنری به شمار می روند.

۱. نک: العین، ج ۴، ص ۲۰۱.

۲. نک: مجمع البحرین، ج ۲، ص ۴۴۴.

نسخه های خطی، میراث دینی و فرهنگی هر ملت به شمار می آیند. پیشینه علمی و هنری ملت ها و تمدن ها در لابه لای نسخه های خطی برای آیندگان به ودیعه گذارده شده است. توجه و شناسایی نسخه های خطی، برای نسل حاضر، گذشته درخشان علمی و فرهنگی مسلمانان را بازگو می کند؛ زیرا بشر در طول تاریخ، کوشیده است از راه های گوناگون، اندیشه های خود را به ثبت رساند و برای عملی شدن این مهم، چاره ای جز نوشتن یا به تعبیری مکتوب کردن نداشته است. از این رو برای بار نخست، این کار را با نگارش بر روی دیواره غارها، لوحه ها، ظرف ها، سنگ ها، پوست حیوانات و ... به انجام رساند و پس از این که به تمدن و فرهنگ دست یافت، آن چه را که می اندیشید، بر روی کاغذ آورد.

الخوری _ کتاب شناس الجزایری _ معتقد است:

بخش اعظم فکر بشری از طریق نسخه خطی به نسل های آینده انتقال پیدا کرده و سیر و سفر

نسخه خطی، باعث سیر افکار بشری در اقصی نقاط دنیا شده است. معرفی کتاب های خطی

نهفته در کتابخانه های عمومی و خصوصی، نخستین گام در خدمت به عالم علم است.^۱

نسخه های خطی بر جای مانده در علوم مختلف مانند حدیث، تفسیر، فقه، اصول، فلسفه، کلام، نجوم،

ریاضیات، موسیقی، پزشکی، خطاطی، کشاورزی، فیزیک، شیمی و... نشان گر تلاش گسترده دانشمندان

مسلمان در علوم مختلف و اختراع و ابداع های گسترده در این عرصه است. سوگمندان باید گفت در

کشف و معرفی این گنجینه های عظیم، آن چنان که باید و شاید تلاش کافی صورت نگرفته است. شناخت

نسخه های خطی در انتخاب، بررسی و تصحیح آن ها سهمی بسیار مهم دارد.

بنابراین، نسخه های خطی به دو دلیل قدمت و سپس داشتن جنبه علمی بسیار مهم اند. در میان نسخه

۱. مقدمه ای بر اصول و قواعد فهرست نگاری در کتب خطی، ص ۲.

های خطی، بالاترین اعتبار از آن نسخه اصل یا مادر است. نسخه اصل، نسخه ای است که توسط خود مؤلف نوشته شده یا این که کاتبی آن را نگاشته، اما مؤلف، خود آن را تصحیح و بازخوانی کرده است. تعبیر مادر بودن این نسخه نیز از این رو است که برای نسخه های دیگر، اساس و پایه است؛ یعنی نسخه مادر، کل است و هر آن چه نوشته می شود جزئی از کل به شمار می رود.

۳. روش های نسخه برداری در قدیم

درباره این که نسخه برداران چه روشی در نسخه برداری داشته اند، سندی در دست نیست؛ اما از آثار بازمانده می توان طرق زیر را برای تهیه نسخه های متعدد از یک کتاب در نظر گرفت.

۳-۱. نسخه برداری انفرادی

از جمله مشاغلی که تا پیش از اختراع ماشین چاپ در جوامع اسلامی وجود داشته، کار نسخه برداری از کتاب های عالمان و دانشمندان بوده که در مقابل آن، مزد دریافت می کردند. اشکالاتی که در این شیوه نسخه برداری ممکن است پدید آید عبارت اند از

_ افتادگی کلمه، عبارت، جمله یا بخشی از کتاب؛

_ تغییر کلمه یا عبارتی به دلیل ناتوانی نسخه خوان؛

_ دخالت سلیقه شخصی نسخه نویس در متن اصلی؛

_ ورود کلمه یا عبارتی در متن اصلی به دلیل تأثیرپذیری از عوامل بیرونی.^۱

۳-۲. نسخه برداری جمعی

در این شیوه، یک نفر متن را با صدای بلند می خوانده و یک یا چند تن آن را می نوشتند و به این طریق،

۱. نک: مجموعه مقالات روش تصحیح متون، ج ۱، ص ۲۳۱.

از یک کتاب یک یا چند نسخه دیگر پدید می‌آید. این شیوه نیز ممکن است اشکالاتی داشته باشد؛ از جمله:

_جا افتادن کلمه یا عبارتی توسط خواننده؛

_صحیح نخواندن متن اصلی توسط خواننده؛

_افتادن کلمه ای توسط نویسنده؛

_اشتباه نوشتن کلمه ای توسط نویسنده؛

_دخالت میل و سلیقه خواننده یا نویسنده در خواندن و نوشتن.^۱

۴. تاریخچه تصحیح متون حدیثی

اروپاییان اولین بار، در اواسط قرن نوزده، برای تصحیح و نشر کتب قدما، قواعدی منظم و منسجم وضع کردند. این قواعد، حاصل استنباطات آنان از ادبیات یونانی و لاتینی و نیز ادبیات قرون وسطا بود. مدتی بعد، مستشرقان این اصول و قواعد را فراگرفتند و در نقد و تصحیح آثار و کتب شرقی و عربی به کار بردند؛^۲ اما واقعیت این است که سنت تصحیح متون، ریشه در فرهنگ اسلامی داشته و مسلمانان از آن هنگام که به فراگیری علم و روایت آن در فنون و دانش های گوناگون پرداختند، قواعد تصحیح متن را وضع کردند. اروپاییان و مستشرقان با مطالعات اسلامی خود، این امانت را _ که از میراث اسلامی وام گرفته بودند _ دوباره به آنان بازگرداندند.^۳ در قرون پنجم و ششم هجری برخی دانشمندان مسلمان به صورت جدی و دقیق مسئله تصحیح متون را مورد توجه قرار دادند. اولین متن مکتوب و کامل در جهان اسلام _ که امروزه به همان صورت در اختیار مسلمانان قرار دارد _ قرآن است. توجه به چگونگی کتابت

۱. نک: همان، ص ۲۳۲.

۲. نک: اصول نقد النصوص و نشر الکتب، ص ۱۱-۱۲.

۳. نک: تحقیق النصوص و نشره، ص ۸۲.

و جمع آوری قرآن از دو جهت اهمیت دارد: نخست آن که کتابت قرآن به عنوان نخستین متن مکتوب اسلامی سبب شد توجه به ارزش کتابت در میان مسلمانان دوچندان شود و ثانیاً بنیادهای اولیه تصحیح متون در جهان اسلام مبتنی بر شیوه‌هایی است که مسلمانان در جمع آوری و کتابت قرآن کریم از آن بهره گرفتند. بنابراین، اولین سرچشمه اصلی توجه به تصحیح متن در جهان اسلام، رویکرد مسلمانان به جمع آوری و تدوین کتاب مقدس خود یعنی قرآن کریم بود.

پس از رحلت پیامبر ﷺ در میان مسلمانان اختلاف نظرهایی نسبت به ثبت یا عدم ثبت احادیث پدید آمد. مخالفان کتابت حدیث در جهان اسلام که در دهه‌های نخست هجری عموماً قدرت سیاسی را نیز در دست داشتند، تا چند دهه توانستند از نگارش و کتابت حدیث جلوگیری کنند؛ تا این که سرانجام در عصر عمر بن عبدالعزیز (۱۰۱-۱۱۱ق) اجازه تدوین و کتابت حدیث به صورت رسمی صادر شد.^۱ کتابت حدیث پس از یک قرن وقفه، در قرن دوم هجری به سرعت رو به گسترش نهاد. جامعه اسلامی اکنون هم از لحاظ وسعت و فتوحات و هم از حیث رویارویی فکری با اندیشه‌های سایر ملل، نیازمند گسترش فرهنگ و تمدن خویش بود و این گسترش عموماً از طریق کتاب و کتابت در آن روزگار میسر می‌شد. در این بین، کتب حدیثی رونقی مضاعف یافت، به گونه‌ای که وراقان و کاتبان _ که متولیان اصلی کتابت بودند _ به یک طبقه اجتماعی تبدیل شدند. گسترش کتابت و افزایش چشم‌گیر آثار مکتوب از یک سو سرعت تحولات فرهنگی را بالا برد، اما از سوی دیگر، خطر و چالشی جدی را متوجه بنیان‌های فکری اسلام کرد. این چالش مهم، تصحیفات و تحریفاتی بود که به مرور زمان در آثار مکتوب حدیثی به وجود می‌آمد. در چنین شرایطی دانشمندان مسلمان بر آن شدند که با وضع قوانین و مقرراتی در حوزه کتابت، از تحریف و تصحیف مکتوبات جلوگیری کنند. به همین مناسبت، کوشیدند روش‌هایی قاعده‌مند برای جلوگیری از

تغییر و فساد متن به کار گیرند. این روش ها به مرور زمان کامل تر شد و بنا به مقتضای زمان و مکان با هم تفاوت هایی داشت. این شیوه های اطمینان بخش، در واقع صورت اولیه دانش تصحیح در تمدن اسلامی را بنیان نهاد.^۱

تحقیق و تصحیح متون حدیثی شیعه از همان دوران صدور حدیث در جریان بوده و راویان به ضبط دقیق لفظ احادیث اهتمامی ویژه داشتند. شاهد این مطلب، وجود عباراتی مانند «وَفِي نُسخَةِ أُخْرَى؛ و در نسخه دیگر چنین آمده» در متون کهن حدیثی شیعه است.^۲ این شیوه تا اختراع و شیوع صنعت چاپ در نزد عالمان شیعی متداول بوده است. برای نمونه، از نسخه صحیفه سجادیه به خط شهید ثانی در سده دهم هجری می توان یاد کرد که آن را بر اساس نسخ متعدد از جمله نسخه ابن سکون مقابله و تصحیح نموده است. همچنین کتابت نسخه ای از نهج البلاغه توسط ابوالکارم بدرالدین، حسن بن علی بن حسن بن علی ابن شدم حسینی _ معروف به ابن شدم قمی _ می توان نام برد که آن را با نسخ کهن نهج البلاغه مقابله و تصحیح کرده است.

ب) تاریخ چاپ و انتشار کتاب

صنعت چاپ در تاریخ علمی و فرهنگی جهان، در ارتقای و وضعیت کمی و کیفی مطبوعات نقش مهم ایفا کرد. اهمیت صنعت چاپ به حدی است که آن را به عنوان یکی از عوامل زمینه ساز رنسانس برمی شمردند. بنابراین آشنایی با صنعت چاپ، برای پژوهشگر عرصه تصحیح و تحقیق متون، اهمیتی ویژه دارد. در این بخش، با تاریخ چاپ در جهان و ایران، تعریف چاپ سنگی، دلایل برتری چاپ سنگی بر چاپ سربی، اولین کتاب های چاپی ایران، اهمیت کتاب های چاپ سنگی و مراحل تولید کتاب آشنا می شوید.

۱. برای تفصیل این بحث، نک: «زمینه های پیدایش و تطور دانش تصحیح متن در جهان اسلام».
۲. نک: الکافی، ج ۱، ص ۲۸۳ «وَفِي نُسخَةِ الصَّفْوَانِي»؛ ج ۱، ص ۵۰۳، ج ۴، ص ۴۵، ۵۶، ج ۶، ص ۴۵۹ «وَفِي نُسخَةِ أُخْرَى».

۱. تاریخچه چاپ در جهان و ایران

صنعت چاپ اولین بار در چین، در زمان سلسله تانگ (قرون اول تا سوم هجری) به طریقی ساده اختراع شد و در طول زمان، کم کم تکامل یافت تا در سال ۱۴۴۸م تو سط گوتنبرگ آلمانی، چاپ سربی ابداع گردید. از این پس، صنعت چاپ به عنوان نقطه عطفی در تاریخ علمی و فرهنگی جهان، نقشی مهم در ارتقای وضعیت کمی و کیفی مطبوعات ایفا کرد. اهمیت صنعت چاپ اختراعی گوتنبرگ به حدی است که آن را به عنوان یکی از عوامل زمینه ساز رنسانس قلمداد می کنند. شاید بتوان دستگاه چاپی را که در زمان ایلخانان و به عهد حکومت «گیخاتو» (۶۹۰-۶۹۳) وارد ایران شد و در چاپ اسکناسِ موسوم به «چاو» از آن استفاده کردند، اولین دستگاه چاپ در ایران به شمار آورد. این دستگاه، ساختاری ساده داشت و بر اساس پرس و حکاکی روی چرم استوار بود.^۱

پس از آن، اولین چاپخانه با هدف استفاده در امور نوشتاری، در دوره صفویه در ایران دایر شده است. «آنژ دوسن ژوزف» کشیشی از فرقه «کارملی» از مردم «تولوز» _ که در سال ۱۰۷۱ق/۱۶۶۰م به ایران آمده و چند کتاب در مورد ایران نوشته است _ در کتابی که در لغت فارسی به فرانسه و ایتالیایی و لاتینی نوشته، از کلماتی چون، باسمه کردن (کلمه ای ترکی به معنای چاپ)، قالب زدن، طبع نمودن، منطبع گردانیدن، باسمه خانه و باسمه چی نام برده که می تواند از وجود چاپ خانه در ایران حکایت کند. وی می نویسد:

حضرات پادریان کارملی میدان میر، بصره خانه عربی و فارسی در عبادت خانه خود شان در اصـ فـهـان بر پا کرده بودند و هنوز دارند. ارامنه نیز در جلفا بصـمه ارمنی دارند.

۱. نک: تاریخ و صاف، ص ۷۵-۲۷۱؛ تاریخ مطبوعات ایران و جهان، ص ۴۰.

هدف کارملی ها از احداث چاپخانه، چاپ اوراق ادعیه و اذکار مسیحی بود. ارامنه نیز در حدود سال ۱۰۴۳ق د ستگاه چاپی با حروف ارمنی در نمازخانه خود به کار گرفتند و به ایجاد چاپخانه مبادرت کردند. سی سال پس از انتقال ارامنه از جلفا به اصفهان توسط شاه عباس در سال ۱۰۱۳ق یک ارمنی موسوم به یعقوب ژان در سال ۱۰۵۱ق/۱۶۴۰م یک د ستگاه چاپ از اروپا وارد کرد که به دلیل مشکلاتی از قبیل کم رنگی، سفید شدن خطوط با گذشت ایام، عدم توانایی در ساختن مرکب مناسب، علاقه عمومی به تألیفات دست نویس، به ویژه تألیف انجیل و مهم تریبی کار شدن عده زیادی که به کار استنساخ متون مشغول بودند، از رونق افتاد. از آن پس تا زمان قاجار، شواهدی درباره ایجاد چاپخانه در ایران وجود ندارد. تا این که در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار، عباس میرزا نایب السلطنه، در سال ۱۲۱۳ق محمد صالح بن حاج محمدباقر خان شیرازی معروف به میرزا صالح شیرازی را به مسکو فرستاد که د ستگاه چاپ سنگی را با خود به ایران آورد. این شخص د ستگاه چاپ سنگی را به تبریز آورد و اولین چاپخانه سنگی را در ایران دایر کرد.^۱

چاپ کتاب اولین بار در ایران در عصر صفوی در اصفهان به صورتی محدود انجام شد، ولی ادامه نیافت.^۲ عباس میرزا تمام صناعی که در اروپا و روسیه وجود داشت و در ایران نبود، وارد ایران کرد و اولین آن ها صنعت چاپ بود. ابتدا چاپ سربی انجام می شد که بسیار پرهزینه بود، اما به زودی چاپ سنگی جای آن را گرفت. تا سال ۱۲۹۰ق که ناصرالدین شاه در سفر به اروپا یک د ستگاه چاپخانه با حروف عربی از فرنگستان به ایران آورد، تمام چاپ های ایران به صورت سنگی صورت می شد. چاپ های سنگی ایران کیفیت خوبی نداشت، اما چاپ های سنگی هند و مصر چاپ هایی بسیار نفیس است. ایران پس از جنگ بیست ساله با روسیه که در ده ساله اول به قرارداد گلستان و در ده ساله دوم به قرارداد

۱. نک: سفرنامه تاورنیه، ص ۵۹۷.

۲. ارغنون ص ۲۷۲ - ۲۷۹.

ترکمن چای انجامید، بسیار ضعیف و فقیر شد.

۲. اولین کتاب های چاپی در ایران

برخی از اولین کتاب های چاپی در ایران عبارت اند از:

۱. جهادیه: نوشته میرزا عیسی قائم مقام فراهانی، چاپ شده در سال ۱۲۳۳ق.^۱

۲. مآثر السلطانیة: این کتاب تألیف عبدالرزاق دنبلی خویی متخلص به مفتون است

که در سال ۱۲۳۶ق تألیف شد و در سال ۱۲۴۱ق به چاپ رسید. موضوع آن، تاریخ ایران در دوره پادشاهی فتح علی شاه قاجار است که جنگ های ایران و روس را به طور مفصل روایت می کند.

۳. تعلیم نامه، در اعمال آبله زدن^۲: تألیف کارمک انگلیسی، ترجمه میرزا محمد بن عبدالصبور خویی،

معروف به حکیم قبلی، چاپ شده در ۱۲۴۵ق. تا این زمان، کتاب های مذهبی چاپ نشده بود. پس از آن کتاب های مذهبی ذیل چاپ شد.

۴. حیوة القلوب و جلاء العیون: تألیف علامه محمدباقر مجلسی، هر دو در سال ۱۲۴۰ق.

۵. مفتاح النبوة: حاج ملارضا همدانی در سال ۱۲۴۰ق این کتاب را نگاشت. حاج ملامحمد رضا همدانی

ملقب به کوثر همدانی یا کوثر علی شاه همدانی از مفسران، صوفیان و عرفای قرن سیزدهم هجری و از سلسله نعمت الهیه بوده است.

۶. حق یقین: ملامحمدباقر مجلسی در سال ۱۲۴۱ق.

۷. زاد المعاد: ملامحمدباقر مجلسی در سال ۱۲۴۴ق.

۸. اشارات الاصول: حاجی محمد ابراهیم کرباسی، در سال ۱۲۴۵ق، چاپ سربی.

۱. تا زمان رضاشاه، همه تاریخ های موجود در کتاب ها، تاریخ قمری است.

۲. آبله یکی از امراض مهم در آن زمان به شمار می رفت که ایرانی ها به دنبال درمان آن بودند.

۹. سؤال و جواب: حجة الاسلام محمدباقر شفتی در سال ۱۲۴۷ق، چاپ سربی.

۳. تعریف چاپ سنگی

چاپ سنگی نوعی چاپ مسطح بود که در آن از سنگ آهک استفاده می شد. بدین ترتیب که نوشته یا تصویر را به روی سنگ منتقل می کردند و با استفاده از روش های شیمیایی آن را برجسته می کردند و سپس این تصویر بارها روی کاغذ چاپ می شد. این نوع چاپ با استفاده از روش مختلط فیزیکی و شیمیایی بر اساس دفع متقابل آب و چربی اختراع شد و متداول ترین روش چاپ پیش از چاپ سربی و اختراع ماشین چاپ بود که امکان تیراژ بالا را میسر می ساخت.^۱ چاپ سنگی اولین بار به وسیله آلمانی ها در سال ۱۷۹۶ میلادی اختراع شد.

چاپ سنگی به چند دلیل بر چاپ سربی برتری دارد:

— کمتر بودن اشتباه در چاپ سنگی؛

— کیفیت بهتر و نداشتن مشکلاتی همچون کم رنگی و پاک شدن خطوط؛

— هزینه کم و سهولت کار با چاپ سنگی؛

— استفاده از لوازم و ادوات داخلی (در حالی که چاپخانه های سربی نیاز به ابزار و ادوات وارداتی

داشتند)؛

۱. در چاپ سنگی، ابتدا مطالب یا تصاویر مورد نظر با مرکب مخصوص روی کاغذهای مشمع مخصوص زرد رنگی نوشته می شد. پس از ۲۴ ساعت نگهداری آن در آب، روی سنگ مخصوص ساییده و داغ شده برگردانده می شد تا خطوط به روی سنگ انتقال یابند. سپس بر روی سنگ اسید نیتریک ریخته می شد تا محل خالی سنگ (یعنی اطراف نوشته ها) به اندازه یک میلیمتر حل شود و نوشته های روی سنگ به صورت برجسته نمایان گردد. آن گاه مرکب به وسیله غلتک بر روی سنگ نقش می بست و با فشار یک سان و یک نواخت سنگ بر روی کاغذ، عمل چاپ صورت می گرفت. برای آن که در هنگام چاپ، مرکب چاپ اطراف نوشته ها و خطها را نگیرد، از مخلوطی از آب، اسید و محلول صمغ عربی استفاده می کردند. استادکار با قلم، جاهای خوب گرفته نشده را اصلاح می کرد و به آن صمغ می زد که برجسته شود. پس از محکم کردن سنگ با تسمه بر روی ماشین چاپ، کارگر مرکب زن با یک غلتک، مرکب را آهسته روی لوح می مالید. شخص دیگری ورق را با احتیاط روی سنگ می گذاشت و چرم گذار با ورقه ای از چرم ضخیم، روی کاغذ را می پوشاند. این کار سبب می شد فشار وارد بر تمام سطوح کاغذ، یکسان باشد. آن گاه دو نفر غلتک کش با حرکت غلتک و فشاری عمودی، عمل چاپ را انجام می دادند. سپس کاغذ چاپ شده برداشته می شد و لایه ای میان ورقه های چاپ شده گذاشته می شد که کاغذهای چاپ شده زودتر خشک شوند. ماشین قادر بود ساعتی دوپست برگ چاپ کند و با هر سنگ، هفتصد برگ چاپ می شد.

_ رواج خوش نویسی به عنوان یکی از هنرهای بزرگ ملی ایران و دیگر ممالک اسلامی (این هنر، با

رواج چاپ سربی در حال از بین رفتن بود)؛

_ تأکید بر انتشار کتاب های دینی، احادیث، اخبار و ادعیه و... در چاپ سنگی.

۴. اهمیت و جایگاه کتاب های چاپ سنگی

با گسترش چاپ سربی جدید، چاپ سنگی کم کم منسوخ شد و امروزه به کلی از بین رفته است. از این رو نسخه های چاپ سنگی اهمیتی ویژه دارند؛^۲ زیرا بسیاری از کتاب ها به صورت چاپ سنگی برای نخستین بار به چاپ رسیده و پس از آن دیگر چاپ نشده و نسخه های آن کتاب ها هم اکنون منحصر در نسخه های چاپ سنگی هستند.^۳ بنابراین، اهمیت اصلی کتاب های چاپ سنگی این است که بسیاری از آن ها که در زمان مؤلفان به چاپ رسیده اند، نسخه خطی ندارند؛ مثل کتاب های چاپ سنگی آقاجفی که در زمان ناصرالدین شاه (م ۱۲۷۵ش) چاپ شده اند. اگر نسخه خطی از این کتاب ها موجود باشد، از روی نسخه سنگی آن ها نوشته شده و لذا ارزش چندانی ندارد. یا مثلاً کتاب شرح نهج البلاغه میرزا ابراهیم دنبلی خویی (م ۱۳۲۵ش) که هم نسخه خطی آن به خط خودش موجود است و هم نسخه چاپ سنگی آن، اما چاپ سنگی آن، ارزش بیشتری دارد؛ زیرا اصلاحاتی در آن انجام داده که در نسخه خطی نیست. وقتی می خواستند نسخه خطی را چاپ کنند، می گشتند و بهترین نسخه های آن را پیدا می کردند و با نسخه های دیگر مقابله می کردند. مثلاً نهج البلاغه اولین بار در ایران در سال ۱۲۷۶ در تبریز چاپ شده است و آن نسخه، از بسیاری نسخه های خطی، اهمیت بیشتری دارد.^۴ مناقب ابن شهر آشوب که به تصحیح و

۱. در چاپ سنگی نقاشان، خطاطان و خوش نویسان می توانستند با مرکب، هنر خود را در سرلوح، ترنجان دازی آغاز و انجام کتاب و همچنین در تصاویر، به حد اعلای نفاست و زیبایی برسانند. از جالب ترین نمونه های چاپ سنگی مصور، چاپی از کتاب خمسه نظامی است که در ۶۰۲ صفحه در سال ۱۳۰۱ هجری قمری به چاپ رسیده است.

۲. غربی ها هر شیئی که بیش از صد سال از آن بگذرد را عتیقه می دانند. به همین دلیل، کتاب های چاپ سنگی را از کشورهای اسلامی جمع آوری می کنند، اما در ایران متأسفانه به آنها بهایی داده نمی شود.

۳. برای آگاهی، به فهرست کتاب های فارسی و عربی خان بابا مشار مراجعه شود.

۴. پس از چاپ نهج البلاغه در تبریز، مرحوم سید جمال الدین اسدآبادی به مصر رفت و یک نسخه از این چاپ همراه او بود و عیده - شاگرد او - این نسخه را مبنای خود قرار داد و صبحی صالح نیز بر مبنای نسخه عیده کار کرد. از این رو نسخه عیده با نسخه های خطی، تفاوت فراوانی دارد.

حواشی شیخ محمود بن ملا صالح بروجردی _ از فضلالی عصر قاجار _ در ایران چاپ شده و کاتب آن احمد تفرشی بوده، چون با دقت و اهتمام یک عالم اهل فن به طبع رسیده است، بر برخی دست نوشته های آن ترجیح دارد.

از دیگر فواید چاپ های سنگی، این است که در برخی از آن ها، متأسفانه، برخی مشخصات نسخه یا نسخه های مورد استفاده خویش را خاطرنشان کرده اند که می تواند به مصحح امروزی کمک فراوانی کند. نمونه آن، چاپ سنگی مصباح المتعجد است که به اهتمام و تصحیح علم الهدی نقوی و به نفقه حاج عباسقلی خان سهم الملک عراقی به چاپ رسیده است.^۱ افزون بر آن، نسخه های چاپ سنگی، دارای ارزش های فراوان تاریخی، علمی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی هستند؛ زیرا دارای حواشی، شرح ها، تقویم ها، وقف ها، امضاها، و مهرهایی هستند که برای محققان ارزش فراوانی دارد.

۵. شباهت کتاب های چاپ سنگی با نسخه های خطی

کتاب های چاپ سنگی با نسخه های خطی شباهاتی دارند که از جمله می توان به تذهیب، تشعیر، جلدبندی نفیس، صفحه بندی، جدول بندی، صفحه عنوان، کاتب و تاریخ کتابت اشاره کرد. با این همه به سبب محدودیت هایی که در چاپ سنگی وجود دارد تنوع و کثرت تذهیب در آن ها کمتر از نسخ خطی است. در کتاب های چاپ سنگی نیز مانند نسخه های خطی، صفحات جدول بندی شده اند، به طوری که دو قسمت متن و حاشیه کاملاً از هم مجزا هستند. جدول، شامل دو یا چند خط است که نوعی زیبایی و نظم به صفحه کتاب می دهد. حاشیه که شکل ستونی پیدا می کند، جایگاهی برای توضیحات واژه های

۱. آن گونه که مصحح چاپ سنگی (علم الهدی نقوی) در مقدمه چاپی ذکر می کند، دو نسخه از نسخه هایش با خط ابن ادریس و ابن سکون مقابله شده و یک نسخه نیز در تاریخ ۵۰۲ هـ ق بوده است. وی از مالک و محل نگهداری هر یک از نسخ نیز یاد می کند.

متن، نقد صاحب نظران، پانویس، اثری مجزا، یا تعلیقه و شرح بر متن اصلی است. معمولاً نوع خط حاشیه ها با خط نوشته های متن متفاوت است. نوشته حاشیه به شکل نقوشی چون ترنج های کوچک، لچک، یا شکل های گیاهی و هندسی است.

بیشتر نسخه های چاپ سنگی مانند نسخ خطی، فاقد صفحه شمار هستند. نظم اوراق کتاب را با کلمه یا صفحه ای مشخص می کردند و نخستین کلمه سطر اول صفحه دوم را در گوشه چپ پایین صفحه اول می نوشتند که با مطابقت این واژه در هر صفحه، نظم آن مشخص می شد. بعدها در کتاب های چاپ سنگی، شماره گذاری صفحات نیز مرسوم شد. در کتاب های چاپ سنگی، صفحه عنوان نیز وجود ندارد و مشخصات (نام مؤلف، کاتب، تاریخ نگارش، نام چاپخانه، تاریخ چاپ، و...) در پایان آخرین صفحه ذکر می شده است. کاتبان و تاریخ کتابت نوشته های آن ها نیز از عناصر خاص کتب چاپ سنگی به شمار می روند که در پایان متن، زیر عنوان «راقم سطور» یا «رقم از» عباراتی چون «کتبه العبد الاقل الجانی» و «حرر»... ذکر می شده است.

ج) انواع نسخه های خطی نیازمند پژوهش در عرصه حدیث

رشته های مختلف علوم انسانی، با نسخه های خطی ارتباطی تنگاتنگ دارند. از این میان، علوم قرآن، رشته های علوم حدیث و کلام، دارای جایگاهی بالاترند؛ چنان که از ابتدای تاریخ چاپ نسخه های خطی، این اهمیت در میان ایرانیان وجود داشته است. برای نمونه، کتاب های سنگی در ایران معمولاً بیش از هفتصد یا هشتصد نسخه چاپ نمی شد؛ به دلیل این که سنگ چاپ، قابلیت استنساخ بیش از این نداشت. اما کمال الدین شیخ صدوق در سال ۱۳۰۱ق در ۱۰۸۰ نسخه به چاپ رسید.

نسخه های خطی نیازمند پژوهش در عرصه حدیث بر چند دسته اند:

این کتاب ها _ که در حوزه حدیث و علوم حدیث نوشته شده اند _ تاکنون منتشر نشده و به صورت خطی در کتابخانه ها نگهداری می شوند و به تحقیق نیاز دارند. نسخه های خطی مذکور، اولین و تنها سند موجود این کتاب ها هستند.^۱ متون حدیثی موجود در این عرصه دو گونه اند:

یکم. متونی که موسوعه حدیثی به شمار می روند، ولی تاکنون منتشر نشده اند. تحقیق این متون نیز در اولویت قرار دارد؛ مانند:

_ الشفاء فی اخبار آل المصطفی صلی الله علیه و آله، تألیف: محمدرضا تبریزی (م ۱۲۰۰ق)؛

_ الأوفی، تألیف فضل علی بن شاهوردی بیک توشمال باشی (قرن ۱۲ق)؛^۲

_ جوامع الکلام فی دعائم الإسلام بطریق أهل البيت، تألیف محمد بن شرف الدین علی بن نعمه الله بن

حبیب الله بن نصر الله حسینی موسوی، مشهور به سید میرزا جزایری؛^۳

_ جامع العلوم و المعارف و الاحکام، سید عبدالله بن محمدرضا شبر حسینی (۱۲۴۲ق).

دوم. متون حاوی اندیشه های حدیثی و تاریخ حدیث که تاکنون منتشر نشده اند. در این راستا شروح و حواشی زیادی بر احادیث وجود دارند که دارای ناب ترین اندیشه عالمان پیشین در عرصه حدیث هستند. همچنین اجازات حدیثی بسیاری که منبع اصلی تاریخ حدیث شیعه به شمار می روند، اما به صورت منتشر نشده باقی مانده اند.

۲. کتاب های کهن در متون بعدی

هم اکنون کتاب هایی در حوزه حدیث مورد استفاده است که مؤلفان آن ها، احادیث کتابشان را از کتاب

۱. برای آشنایی با کتاب های چاپ نشده در موضوع درایه و رجال شیعه، نک: فهرستگان نسخه های خطی، ج ۱.

۲. برای توضیح بیشتر درباره این کتاب، نک: فصل نامه علوم حدیث، شماره ۶، ص ۲۸۲-۲۸۸.

۳. برای آگاهی بیشتر درباره این کتاب و نسخه های موجود، نک: میراث حدیث شیعه، دفتر ششم، مقاله محمد برکت، ص ۵۲۹-۵۴۶.

های پیش از خود نقل کرده اند؛ مانند کتاب وسائل الشیعه، وافی، بحارالانوار و... . سبک نقل و استفاده این مؤلفان از مصادر، برای ما مشخص نیست؛ این که نسخه مورد استفاده آن ها چه ویژگی هایی داشته و چقدر از نظر نسخه شناسی مورد اعتماد بوده است. همچنین از این که آیا در نقل آنان اشتباهاتی رخ داده یا به مذاق خود احادیثی را تغییر داده یا حذف کرده اند، اطلاع نداریم. از این رو امروزه نیاز است که در بحث های علوم حدیث، بخشی با عنوان کتاب های کهن در متون بعدی باز کنیم که مشخص شود مثلاً الکافی _ که در وسائل الشیعه یا بحارالانوار نقل شده، با الکافی موجود، برابر است یا تفاوت دارد؟

۳. شروح و حواشی کتاب های حدیثی و دعا

از بین شرح هایی که عالمان شیعی بر احادیث نوشته اند، تعداد اندکی منتشر شده است. این شرح ها بر چند نوع اند:

یکم. شرح کتاب های حدیثی، مانند شروحو که بر کافی، من لا یحضره الفقیه و تهذیب نگاشته شده است.

دوم. جمع احادیث و شرح آن ها، مانند کتاب هایی که به اربعین مشهورند و تعداد آن ها از صد کتاب تجاوز می کند.

سوم. شرح یک حدیث یا تک نگاری ها، بدین صورت که یک حدیث در یک رساله شرح شده است. تعداد این شروح بسیار است و گاه بر یک حدیث، ده ها شرح توسط عالمان نوشته شده است؛ مانند:

حدیث حقیقت،^۱ حدیث نقطه،^۲ حدیث رأس الجالوت،^۳ حدیث بساط یا غمامه،^۴ حدیث عماء^۵ و... .

۱. روضات الجنات، ج ۶، ص ۶۲.

۲. تفسیر الصراط المستقیم، ج ۳، ص ۱۱۸.

۳. التعلیقہ علی الفوائد الرضویة، ص ۴۰.

۴. نک: شرح حدیث بساط یا غمامه.

۵. نک: سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۶۴.

اهمیت شروح حدیثی در این است که نظریات دانشمندان شیعه در باره احادیث در این شروح قرار دارد. این نظریات علوم مختلف مانند کلام، فلسفه، عرفان و... را دربر می‌گیرد.

۴. نسخه‌های کهن کتاب‌های منتشر شده

کتاب‌های حدیثی که منتشر شده و در دسترس قرار دارند. نسخه‌هایی از این کتاب‌ها شناسایی شده که نسبت به نسخه چاپی، زیاده یا نقصان یا تفاوت‌هایی دارند. بنابراین ضرورت دارد دست کم کتاب‌های مهم حدیثی با نسخه‌های کهنی که شناسایی شده، مورد ارزیابی قرار گیرند؛ مانند کتب حدیثی اصلی شیعه (کتب اربعه متقدم و متأخر، نهج البلاغه، صحیفه سجادیه و...) که با توجه به پیشرفت علوم و فنون و ضرورت مدرن‌سازی، تحقیق مجدد آن‌ها امروزه بیش از پیش احساس می‌شود. به دلیل نسخه‌های خطی متعددی که به تازگی از این کتاب‌ها شناسایی شده‌اند، تصحیح‌های موجود، ناقص است. تصحیح جدیدی که از کتاب کافی در مؤسسه دارالحدیث انجام شده، نمونه و الگوی خوبی برای تصحیح دیگر کتاب‌های حدیثی به شمار می‌رود.

۵. نسخه‌های بدون تاریخ

در میان نسخه‌های شناخته شده از یک کتاب، نسخه‌های بدون تاریخ به چشم می‌خورد که در برخی موارد، اهمیت این نسخه‌ها از نسخه‌های تاریخ‌دار بیشتر است.

۶. نسخه‌های حدیثی ناشناخته

در میان نسخ خطی حدیثی، نسخه‌های زیادی وجود دارد که نام کتاب یا نام مؤلف و یا هر دو شناخته نشده است. با بررسی این موارد، اغلب متون حدیثی جدید

کشف می شود.

نتیجه گیری

حدیث شیعه در قالب نسخه های خطی _ که گنجینه فرهنگی، هنری هر آیین و مذهب به شمار می رود _ تبلور و انتشار یافته است. در میان نسخه های خطی، بالاترین اعتبار، به نسخه اصل یا مادر تعلق دارد. بنابراین، آشنایی با این نسخه ها و شناخت معتبرترین آن ها، ضرورتی بدیهی است. ایران اسلامی به عنوان مهم ترین خاستگاه نسخه های عتیق، نه تنها دارای نسخه های فراوان تحقیق و تصحیح نشده است، بلکه نسخه های متعددی دارد که تاکنون فهرست هم نشده و هیچ اطلاعاتی درباره آن ها وجود ندارد. اگرچه در قرن هفتم دستگام چاپ به ایران آمد، اما تا دوران صفویه کتابی در ایران چاپ نشد. در این عرصه، کتاب های چاپ سنگی نیز از اهمیتی ویژه برخوردارند؛ زیرا بسویاری از آن ها که در زمان مؤلفان به چاپ رسیده اند، نسخه خطی ندارند. با توجه به پیشرفت علوم و فنون و ضرورت مدرن سازی و همچنین کشف نسخه های خطی متعددی که اخیراً از کتب اصلی حدیثی شیعه کشف شده، تحقیق مجدد آن ها امروزه بیش از پیش احساس می شود. همچنین، نسخه های کتاب های کهن در متون بعدی، شروح و حواشی کتاب های حدیثی و دعا، نسخه های بدون تاریخ و نسخه های حدیثی ناشناخته، از جمله موارد نیازمند پژوهش است.

۱. ارغنون (مجموعه مقالات محمدعلی تربیت)، به کوشش: غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز، بی تا.
۲. اصول نقد النصوص و نشر الکتب، برجستراسر، جوتهلّف، ترجمه و تحقیق: محمد حمدی البکری، دارالکتب و الوثائق القومیه، ۱۹۹۵م.
۳. اصول و مبانی نسخه شناسی در کتب خطی، حبیب الله عظیمی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۹ش.
۴. تاریخ مطبوعات ایران و جهان، جهانگیر صلح جو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۸ش.
۵. تاریخ و صّاف (تجزیه الامصار و تجزیه الاعصار)، شرف الدین عبدالله شیرازی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳ش.
۶. تحقیق النصوص و نشره، عبدالسلام محمد هارون، قاهره، مکتبه السنه، ۱۹۹۴م.
۷. التعلیقه علی الفوائد الرضویه، قاضی سعید القمی، تعلیقه: امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، دوم، ۱۳۷۸ش.
۸. تفسیر الصراط المستقیم، سید حسین بروجردی قم، مؤسسه انصاریان، ۱۴۱۶ق.
۹. روضات الجنّات فی احوال العلماء و السادات، محمد باقر بن زین العابدین خوانساری، قم، دهاقانی.
۱۰. «زمینه های پیدایش و تطور دانش تصحیح متن در جهان اسلام»، مجتبی مجرد، فصل نامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ش ۲۵، ۱۳۹۳ش.
۱۱. سفرنامه تاورنیه، ترجمه: ابوتراب نوری، تهران، کتاب خانه سنایی، ۱۳۶۳ش.
۱۲. سنن ابن ماجه، محمد بن یزید قزوینی، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي، بیروت، دار الفکر، بی تا.
۱۳. شرح حدیث بساط یا غمامه، قاضی سعید القمی، تهران، اول، ۱۳۸۱ش.

۱۴. العین، خلیل بن احمد فراهیدی، قم، هجرت، دوم، ۱۴۰۹ق.

۱۵. مجمع البحرین، فخرالدین طریحی، کتاب فروشی مرتضوی، تهران، سوم، ۱۳۷۵ش.

۱۶. مجموعه مقالات روش تصحیح متون، تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، اول،

۱۳۷۶ش.

۱۷. مقدمه ای بر اصول و قواعد فهرست نگاری در کتب خطی، محمد وفادار مرادی، تهران، کتابخانه،

موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹ش.

